

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

Спадок Ярослава Мудрого (До проблеми історичної пам'яті літопису)

З настанням удільної (феодальної) роздробленості на Русі в 30-х рр. XII ст. загострилося суперництво за Київ і загальноруську владу між двома наймогутнішими князівськими кланами: Мономашичів і Ольговичів. Воно тривало аж до монголо-татарської навали і загибелі Давньоруської держави в 1237—1241 рр. Яскраво виявилось це суперництво в середині 1190-х рр. по смерті (1194) київського великого князя Святослава Всеволодича (Ольговича), котрий правив у Південній Русі спільно з Рюриком Ростиславичем (Мономашичем). Дуумвірат голів двох чільних кланів близько півтора десятка років сьак-так підтримував відносну політичну стабільність у регіоні. По кончині співправителя Рюрик формально зробився "отцем и господином" для південноруських князів. Проте втрата паритету між Мономашичами (літопис називає їх звичайно "Володимирово плем'я") і Ольговичами призвела до нового загострення княжої боротьби за Київ.

Наступного, 1195 р., узгодивши свої дії з володимиро-суздальським князем Всеволодом Юрійовичем Велике Гніздо ("старейшим" тоді в Руській землі, тобто в державі), Рюрик і Давид Ростиславичі почали вимагати від Ярослава Всеволодича та інших Ольговичів "не искати отцины нашея Кыева и Смоленска под нами, и под нашими детми, и подо всем нашим Володимеримь племенемь: како нас разделил дед нашъ Ярослав по Дънепр, а Киев вам не надобе" '. Ображені Ольговичі поскаржилися Всеволоду: "Ажъ **нам еси вменил Киев тоже нам его блюсти** под тобою и сватом твоим Рюриком, то в том стоим,... то мы есмы не Угре, не Ляхове, но еди-

ного деда есмы внуци" ², отже, мають рівні з Мономашичами права на стольний град Русі.

Виділена мною згадка Київського літопису про те, що Всеволод Юрійович доручив "блюсти" Київ також і Ольговичам, відбиває систему колективного сюзеренітету князів над Руссю. За доби роздробленості Давньоруська держава перетворилася з монархії одноосібної на федеративну. Нею купно управляли найсильніші государі, полагоджуючи свої незгоди на з'їздах-"снемах". За участь в управлінні державою кожний одержував "часть" (частку володінь) у південній Руській землі, головним чином на півдні Київщини ³. Посилання ж Ростиславичів-Мономашичів на поділ Русі по Дніпру їхнім "дідом" Ярославом заслуговує на більш докладний розгляд, так само як і твердження про їхні "отчинні" права на Київ.

У першому випадку йдеться, поза сумнівом, про події далекого 1026 р. Як відомо, по смерті Володимира Святославича влітку 1015 р. на Русі розгорнулася кривава війна між його нащадками за Київ і верховну владу. В її перебігу загинули Борис і Гліб, Святослав і Святополк. Далі, на мій погляд, суперництво звелось до двобою Ярослав — Мстислав Володимировичі.

Гадаю, саме Мстислав узяв активну участь у боротьбі за київський стіл незабаром по кончині батька. Можливо, саме у сутичці з ним загинув Борис. Є підстави гадати, що він був не молодшим, а старшим братом Ярослава ⁴. На користь цього свідчить та наполегливість, рішучість і впевненість у своїх правах посісти київський престол, які він так відверто виявив у 1023—1026 рр. Мужній воїн, войовничий і нетерплячий рицар, він не думає навіть про оволодіння Києвом силою, а вдається до легального шляху — 1024 р. пропонує себе в князі київському вічу: "Ярославу суццю Новогороде, приде Мьстислав ис Тьмutorоканя Киеву, и не прияша его кыяне. Он же шед седе на столе Чернигове" ⁵. Мабуть, Мстислав вважав власні права на Київ легітимнішими, ніж у Ярослава, або, принаймні такими, що не поступались братнім...

На користь думки щодо фізичного старшинства Мстислава над Ярославом свідчить, як мені здається, розвиток подій по тому, як перший сів у Чернігові. Того самого 1024 р. Ярослав у природному прагненні зробитися "самовластьцем" Руської землі набрав найманців у Скандинавії й вирішив силою підкорити собі Мстислава. Брати зійшлися в битві поблизу села Листвен недалеко від Чернігова. Ярослав зазнав нищівної поразки і втік до Новгороду Великого ⁶.

І знову Мстислав не заходився силою оволодівати Києвом, а пристав на мирну пропозицію брата, хоча після Лиственської перемоги шлях на Київ відкрився перед ним. Він послав до Ярослава у Новгород посла з пропозицією: "Сяди в своемь Кыеве... А мне буди си сторона (Дніпра. — М. К.)". Наляканий Ярослав не посмів повернутися до Києва аж до моменту підписання мирної угоди. Лише через два роки "Ярослав совокупи воя многы, и приде Киеву, и створи мир с братом своим Мьстиславом у Городця. **И разделиста по Днепръ Русьскую землю. Ярослав прия сю сторону, а Мьстислав ону.** И начаста жити мирно и в братолюбьстве..." ⁷ (тут і далі виділено мною. — М. К.).

Давньоруське суспільство (це засвідчено літописом) розглядало братів як співправителів Русі, своєрідних дуумвірів. Лише коли 1036 р. Мстислав, не залишивши спадкоємця, помер у Чернігові, "перее власть (волюсть. — М. К.) его всю Ярослав, и бысть самовластець Русстей земли" ⁸.

Розділ південної Руської землі 1026 р. був, здавалося б, епізодом у міжкнязівських змаганнях за стольний град. Однак він залишив глибокий і довгий слід в історичній пам'яті Рюриковичів, та й усього, мабуть, фео-

дальшого суспільства Русі. Цей слід химерно відбився в тій історичній пам'яті. Бо і Ярослав, і Мстислав були синами одного батька. Крім того, Мстислав помер бездітним (його єдиний, за Повістю временних літ, син Євстафій помер 1033 р.)⁹, тому всі наступні Рюриковичі були Ярославичами, маючи теоретично рйні права на його спадок.

Наступний поділ давньоруських земель стався 1054 р., згідно з "рядом" Ярослава Володимировича. Родоначальник чернігівських Ольговичів і Давидовичів, його другий серед живих син Святослав одержав Чернігів із землею ("Святославу даю Чернигов", записав Ярослав у своєму заповіті)¹⁰. Цей поділ Русі, ймовірно, і міг в історичній пам'яті давньоруського суспільства контамінуватися з поділом 1026 р. і сприйматися як його природний наслідок і продовження. Можна, здається, припустити, що коли в 1078, 1096—1097 рр. Олег Святославич відстоював своє право на чернігівську "отчину", він (або його оточення) міг посилатися на договір 1026 р. як на перше підтвердження його одвічного права на ту землю. Отже, мався на увазі саме "отчинний" порядок наслідування земель, князівств і волостей.

У науковій літературі вже відзначалося, що, всупереч думці абсолютної більшості істориків минулого і сучасності, Любенький з'їзд князів 1097 р. зовсім не затвердив "отчинного" порядку наслідування престолів на Русі", бо з'їзд закріпив хіба що status quo: затвердив володіння волостями тими князями, які ними тоді й володіти. Всі прихильники такої думки неначе не помітили, що в літописному викладі постанов Любенького з'їзду не було сказано жодного слова про **отчинне** наслідування столів!¹²

Першими почали відстоювати "отчинний" принцип наслідування князі-ізгої, оскільки традиційний родовий порядок (від старшого брата до наступного за часом народження) залишав їм мало шансів вокняжитися в батьківських землях. Найбільш активним виявився у цьому син Святослава Ярославича Олег (прозваний у "Слові о полку Ігоревім" "Гориславичем" за розпалювання усобиць на Русі), котрий потрапив до категорії ізгоїв по смерті батька в кінці 1076 р. Та вокняжіння в Києві у жовтні 1078 р. єдиного серед тих, що залишилися серед живих, сина Ярослава Мудрого — Всеволода (який залучив до управління державою старшого сина Володимира Мономаха) на півтора десятка років стабілізувало становище в країні.

Ще за життя Всеволода Олег Святославич спробував було повернути собі "отчину" — Чернігів. Про це свідчать розповіді літопису і "Повчання" Володимира Мономаха про те, як 1078 р. до Всеволода, котрий був ще тоді чернігівським князем, прийшов Олег і, як виходить із дальшого розвитку подій, почав вимагати собі волості в Чернігівському князівстві, яке раніше належало його батькові. Замість задоволення його вимоги Всеволод із Мономахом ... пригостили його обідом! Ображений Олег втік до Тмутаракані, звідки влітку 1078 р. в союзі з іншим ізгоєм Борисом Вячеславичем рушив на Чернігів і в кінці серпня 1078 р. на кілька днів захопив місто. За допомогою старшого брата, тодішнього київського князя Ізяслава Ярославича, Всеволод повернув собі Чернігів. Потім 3 жовтня 1078 р. Ізяслав і Всеволод Ярославичі розбили Олега і Бориса в урочищі "Нежати́на Нива" поблизу Чернігова. У битві загинули київський князь Ізяслав і Борис. Олег знов утік до Тмутаракані, де й залишався довгі роки¹³. Кончина Всеволода у квітні 1093 р. дестабілізувала становище на Русі.

За життя Всеволода Ярославича ізгої не відважувались із зброєю в руках відстоювати свої "отчинні" права. У випадку вокняжіння Володимира Мономаха в Києві вони, швидше за все, залишилися би покірними новому володареві, сильному правителеві й видатному полководцю. Однак

Мономах, віддаючи данину родовому порядку заміщення столів, поступився Києвом своєму нерішучому і слабкому братові в перших Святополку, чий батько Ізяслав був старшим від батька самого Володимира. Ось тоді Олег Святославич і вирішив силою повернути собі чернігівську "отчину" і в 1094 р. витіснив з Чернігова Володимира Мономаха, якому довелося піти до "отчого" Переяславля¹⁴. З цього часу бере початок суперництво Олега Святославича і Володимира Всеволодича Мономаха (а далі їхніх нащадків) за Київ і загальноруську владу — при тому, що доля подарувала Святополку Ізяславичу ще майже двадцять років київського князювання.

Вокняжіння та єдиновладне правління в Києві Володимира Мономаха (1113—1125), так само, як і успішне й нічим не обмежене князювання на головному руському столі його сина Мстислава (1125—1132), здавалося, надовго закріпило за Мономашичами стольний град Русі. Однак невдале правління в Києві молодшого брата Мстислава Ярополка (1132—1139) дало можливість енергійному і нерозбірливому в засобах старшому синові Олега Святославича Всеволоду розпочати боротьбу за київський престол.

У 1136 р. Всеволод Ольгович "с всею братьею" прийшов до Переяславля, що був своєю рідною сходиною на шляху до київського князіння. Однак Ярополк переміг його у битві. Міжусобна війна продовжилась, "Олговичи с половци переидоша Днепр... и почаша воевати от Треполя", прямуючи на Київ. Щоб уникнути дальшого кровопролиття, Ярополк підписав з ними мир, "и вда Ярополк Ольговичем отчину свою, чего и хотели"¹⁵, тобто "часть" у південній Руській землі, якою київські князі наділяли тих, хто брав участь у сумісному управлінні державою. Ольговичам було дуже важливо одержати землю в Київській землі, яку тоді вважали своєю "отчиною" Мономашичі.

Змагаючись з Мономашичами за Київ, Ольговичі спиралися, головним чином, на своїх традиційних союзників — половецьких ханів. Ймовірно, це й було причиною ворожого ставлення киян до цього князівського клану. 1139 р. "приведе Всеволод Ольгович половци" проти київського князя. Ярополк Володимирович на чолі "братьи" та "сыновцов" (небожив. — М. К.) рушив на Чернігів. Тоді городяни почали вимагати від Всеволода: "Проси си мира!". Ярополк "не восхоте створити кровопролитья, створи с ним мир"¹⁶. У той час Ольговичі не відчували себе досить сильними для того, щоб заволодіти головним руським столом. Суспільна думка стояла на боці Мономашичів, нащадків славного захисника Русі від хижих половецьких ханів Володимира Всеволодича.

Проте кончина Ярополка Володимировича кардинальним чином вплинула на перебіг суперництва поміж двома князівськими кланами. У Києві сів недалекий і нездарний до державного управління брат Ярополка В'ячеслав. Тоді Всеволод обляг місто, "ста у города в Копыреве конци, и нача зажигати двory, месяца марта в 4-й день"¹⁷. Всеволод віддав йому Київ, а сам поїхав до Турова. Так Ольговичі утвердились у Києві.

На зламі 30-х і 40-х рр. XII ст. Давньоруська держава ще зберігала залишки колишньої єдності. Київські князі мали великий вплив на інших Ярославичів. Тому першим завданням Всеволода було перебрати цей вплив, утвердити власний у всіх містах і землях. Красномовний приклад такої політики зберіг Київський літопис під 1140 р. Тоді новгородці вигнали сина Всеволода Святослава і побажали в князі онука Мономаха Володимира Мстиславича. "Всеволод же, не хотя перепустити Новгорода **Володимеру племени**, призва шюрина своя..."¹⁸.

Глава Ольговичів прагнув утвердити свої права на Київ також спробами "звузити" "отчину" Мономашичів до меж володінь їхнього предка Всеволода середини XI ст. У 1142 р. "посла Всеволод (Ольгович. — М. К.) ис Києва на В'ячеслава (Володимировича. — М. К.), река: "Седеси во Киевской волости, а мне достоить, а ты пойді в Переяславль, отчину свою" ¹⁹.

Передчуваючи недалеку смерть і побоюючись втратити Київ для свого клану, Всеволод почав відстоювати принцип спадкового володіння столітнім градом. Він 1145 р. заявив рідні, що так само, як Володимир Мономах посадив у Києві сина Мстислава, а той — брата Ярополка, так і "аз по себе даю брату своєму Игореві Киев" ²⁰. Та Ольговичам не пощастило перетворити київський великокнязівський престол у спадкове родове володіння. Суспільство продовжувало вважати Київ "отчиною" Мономашичів. Хоча перед кончиною Всеволод урочисто передав Київ братові Ігорю, до справи втрутився київський патриціат, верхівка городян.

Коли 1146 р. Всеволод помер і на київський престол сів Ігор Ольгович, до його суперника Ізяслава Мстиславича, онука Мономаха, "приїхавша от киян мужи, нарекуче: "Ты наш князь, поеди, Ольговичев не хочем быти, акы в задничи (спадковому володінні. — М. К.)". У відповідь Ізяслав заявив киянам про своє намагання добути "стол деда своего и отца своего" ²¹. Невдовзі по тому він "въѣхав в Киев,... и сяде на столе деда своего и отца своего" ²², успішно протиставивши таким чином "отчинне" право Мономашичів подібному праву Ольговичів.

Київський літопис за 40-ві — 50-ті роки XII ст. відверто симпатизує Мономашичам, цього не можна не враховувати, розглядаючи події їхнього суперництва з Ольговичами. Та в науці давно визнано, що Ізяслав Мстиславич першим серед південноруських князів зумів добитися прихильності київського віча й спирався на нього протягом свого восьмилітнього князювання в Києві. Тому джерело зображує справу так, що кияни визнавали Мономашичів "своїми" князями, відкидаючи претензії Ольговичів. 1147 р. городяни запевнили Ізяслава: "Не можем на Володимере племя руки възнати, ... но оже на Ольговичи" ²³. Описуючи події міжусобної війни на Русі 1146—1151 рр. між Ізяславом Мстиславичем і його дядьком Юрієм Долгоруком (в якій Ольговичі підтримали Юрія), не позбавлений тенденційності Київський літопис зображує справу так, що кияни визнають "отчинне" право Мономашичів і відмовляють у цьому Ольговичам ²⁴.

Коли 1154 р. Ізяслав Мстиславич помер, глава Мономашичів, його брат Ростислав, поставив вимогу главі іншого чернігівського клану Давидовичів (теж нащадків Святослава Ярославича) Ізяслава обмежитися чернігівською "отчиною", оскільки Київ належить Мономашичам: "Целуй к нама хрест, ты в отчине своей Чернигове седи, а мы у Киеве будем" ²⁵. Ізяслав Давидович ухилився од відповіді на ці слова — і продовжив суперництво за київський стіл.

Апогеем змагань Ольговичів з Мономашичами за Київ стало здобуття і варварське розграбування міста 1169 р. коаліцією князів, у якій найактивнішу роль відіграли чернігівські князі. Літописець підкреслює, що Київ плондрують "Смолняне и Суждалци и Черниговци и Ольгова дружина" ²⁶, тобто воїни Олега Святославича, Ольговича. По тому суперництво за Київ кілька років проходило всередині клану Мономашичів. 1174 р. смоленські Ростиславичі, що протистояли намаганням Андрія Юрійовича Боголюбського поставити Київ під свій вплив, дали стольний град своєму братові в перших Ярославу Ізяславичу. Тоді глава Ольговичів Святослав Всеволодич нагадав йому про укладену раніше між ними угоду: "Рекл бо еси, оже я сяду в Киеве, то я тебе наделю, паки ли ты сядеши в Киеве, то ты мене

надели" й вимагав наділу ("части") в південній Руській землі. "Он же (Ярослав. — М. К.) поча ему молвити: "Чему тебе наша отчина? Тобе си сторона не надобе. Святослав же поча ему молвити: "Я не угрин, ни Лях, но единого деда есмы внуци, а колко тебе до него (Киева. — М. К.), толко и мне". Після цього Святослав зумів вигнати Ярослава Ізяславича і вокняжився в стольному граді: "Святослав въеха в Киев, и седе на столе деда своего и отца своего" ²⁷ — цими словами покірний йому літописець підтримував версію про його "отчинне" право на Київ.

Після смерті Святослава Всеволодича 1194 р. його співправитель у південній Руській землі Рюрик Ростиславич "седе на столе деда своего и отца своего", зробившись одноосібним київським князем. Він "посла... по брата своего по Давыда к Смоленську, река ему: "Брате, се ве осталися старейши всех в Руськой земле" и запросив того до Києва "думать" про Руську землю ²⁸ — Ольговичів він ігнорував.

Чвара Мономашичів із Ольговичами 1195 р. стосовно "отчинних" прав на Київ, з розповіді, про яку почалася ця стаття, продовжилась і наступними роками. 1196 р. Рюрик Ростиславич послав до Всеволода Юрійовича Велике Гніздо із закидом, що це він стояв за претензіями Ольговичів на Київ... Настане XIII століття, Ольговичі все настирливіше почнуть "искать" Київ під главою Мономашичів-Ростиславичів Рюриком. На схилі літ він втратить стольний град и помре князем ненависного йому Чернігова, родового гнізда Ольговичів. Під 1215 р. далекий суздальський літописець запише, мабуть, не помічаючи гіркої іронії своїх слів: "Преставися Рюрик Ростиславич **князь Киевський, княжа Чернигове**" ²⁹.

¹Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 462. ²

²Там же. — С. 462-463.

³Пашуто В. Т. Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси // Польша и Русь. — М., 1974. — С. 11.

⁴Див. докладно: Котляр М. Ф. Останній князь дружинної Русі // Укр. іст. журн. — 1999. - № 2.

⁵Повесть временных лет. Ч. 1. — М.; Л., 1950. — С. 99.

⁶Там же. — С. 100.

⁷Там же.

⁸Там же. — С. 101.

⁹Там же.

¹⁰Там же. — С. 108.

¹¹Ключевский В. О. Сочинения в девяти томах. Т. 1. — М., 1987. — С. 192.

¹²Повесть временных лет. Ч. 1. — С. 170—171.

¹³Там же. — С. 132-135.

¹⁴Там же. — С. 141-148.

¹⁵Летопись по Ипатскому списку. — С. 214—215.

¹⁶Там же. — С. 216.

¹⁷Там же. — С. 217.

¹⁸Там же. — С. 220.

¹⁹Там же. — С. 222.

²⁰Там же. — С. 227.

²¹Там же. — С. 230.

²²Там же. — С. 233.

²³Там же. — С. 250.

²⁴Там же. — С. 246, 250.

²⁵Там же. — С. 326.

²⁶Там же. — С. 372-373.

²⁷Там же. — С. 393.

²⁸Там же. — С. 458.

²⁹ПСРЛ. Т. 1; Лаврентьевская летопись. Вып. 2; Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. 2-е изд. — Л., 1927. — Стлб. 438.